

Цитат, цитирање, цитатност – кус преглед на теориски промислувања

Во повеќето книжевно-теориски речници, лексикони и прирачници можат да се сретнат многу скудни објасненија за терминот *цитат*. Повеќето од нив овој поим го определуваат, пред сè, од аспект на традиционалното значење, како буквален навод со неодредена должина, односно наведување на туѓи зборови преземени од некое дело (книжевно или научно) и сместени во друго дело, обично со јасни графички обележја на цитатната целина и со посочување на податоците за делото од каде потекнува цитатот. Цитатот и свесноста за него, според Владимир Бити,¹ продираат во теориско книжевните интересирања паралелно се зголемениот интерес за Бахтиновите книжевно-лингвистички и социолошки премиси. Идејата на интертекстуалноста му овозможуваат на поимот *цитат* да се наметне при постструктуралното и постмодернистичкото проникнување и анализирање на книжевното дело, при што традиционалното поимање и разбирање на цитатот повеќе не може да опстои. Ако се обидеме да го побараме терминот *цитатност* во книжевните речници и лексикони, трудот ќе ни биде залуден, бидејќи таа термилошка одредница таму воопшто и не постои. Овој термин во јужнословенската книжевна теорија го воведува Дубравка Ораиќ Толиќ во својата студија *Теорија на цитатноста* (1990) поставувајќи го паралелно со поимот *интертекстуалност*, и определувајќи го како специфична интертекстуална форма.

Сепак, интересот за цитатот и цитатноста постои, првенствено затоа што овие книжевни феномени се јавуваат јасно и се лесно воочливи во експлицитниот, но и во имплицитниот меѓутекстовен контакт, претставувајќи ја книжевноста како отворено комуникациско поле на текстовни допири и

¹ Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb, Matica hrvatska, 1997.

реализирани неограничени размени на идеи, мотиви, теми, ставови и контраставови, исполнети со оддавање уметничко-естетска почит кон еден автор, полемизирајќи со друг, пародирајќи трет итн. Размислите за цитатот и цитатноста се среќаваат во книжевно-теориските размислувања, најчесто како функционални сегменти во поставувањето и промислувањето на онаа неопходна теориска апаратура потребна за интертекстуалните и интермедијалните истражувања во рамките на компаративната наука за книжевноста.²

Во ставовите на Михаил Бахтин поврзани со промислувањата за дијалогот и дијалогските односи, се нагласува стриктно отфрлање, а со тоа и неприфаќање на поимот *цитат* и феноменот *цитирање* во овие теориски рамки. Сепак, Бахтин не го заобиколува цитирањето како книжевен и културен феномен, при што главниот акцент го поставува на неконстантноста т.е. на преобразбата и степенувањето на *туѓата цитирана реч*. Оваа преобразба е опфатена со синтагмата *повторно акцентирање*. „Секоја епоха на свој начин врши повторно акцентирање на делата од најблиското минато. Историскиот живот на класичните дела во суштина е непрекинат процес на нивното општествено-идеолошко повторно акцентирање. Благодареејќи на интенционалните можности што ги содржат во себе, тие (класичните дела) се способни во секоја епоха, на новата позајмица која дијалогизира со нив, да откријат нови и нови смисловни моменти; новиот смисловен состав буквално продолжува да расте и да се изградува.“³ Надоврзувајќи се на ставовите на Бахтин, Дубравка Ораиќ Толиќ смета дека цитатноста припаѓа на активната двогласна реч поради фактот што во овој вид двогласна реч се остварува активен однос меѓу туѓата

² Во студијата „Компаратистика и садашњем тренутку“, поместена во *Увод у упоредно проучавање књижевности* (1984), Зоран Константиновиќ ја определува компаратистиката како книжевна наука составена три истражувачки области: *генетски врски*, *типолошки аналогии* и *интердисциплинарни поврзувања*, кои градат единствен систем во рамките на широкиот систем на науките за книжевноста.

³ Mihail Bahtin, “Reč u romanu”. In: *O romanu*, Beograd, Nolit, 1989, str. 187-188.

и сопствената реч (говор), при што туѓата реч (говор, текст) ја менува семантиката на дадениот текст.⁴

Меѓу елементите преку коишто се воочува присуството на друго дело, друг писател или друга книжевност во авторовиот текст, односно меѓу елементите преку кои го откриваме дијалогот што е воден меѓу две книжевни дела, Зоран Константиновиќ ги одредува *реминисценциите* т.е. *спомнувањата*. Ако се согледаат ставовите на Константиновиќ ќе се забележи дека одредени форми на цитатот се обединети под терминот *реминисценции*. „За спомнувањето или реминисценцијата можеме да кажеме дека е елемент кој најлесно се идентификува во системот на текстот. Станува збор за наведување на некој дословен цитат или за повикување на одредена уметничка постапка, на некој мотив, или за мисла на некој признат авторитет од светската книжевност.”⁵ Со одредено спомнување писателот настојува да му укаже на читателот на одредена книжевна и општествена традиција во чишто рамки сака да го посматра контекстот. Со ова се посочува функционалното значење на реминисценцијата, а со тоа и на самиот цитат, како меѓутекстуален дијалогски елемент. Константиновиќ прецизно заклучува и воочува дека авторот не секогаш се идентификува со цитираниот елемент. Кога цитатот се користи со пародиска функција, се работи за дистанцирање на авторот од цитираниот елемент.

Реминисценцијата може да се реализира со *непосредно цитирање* т.е. наведување на името на авторот и текстот кој е цитиран, и со *посредно цитирање*, без ваквите формални одредници. Во овој контекст, кај помалку познатите цитати станува збор за *скриена реминисценција*, односно *алузија*.

Константиновиќ е на мислење дека реминисценцијата е елемент кој лесно се воочува, констатирајќи дека често се среќава во насловите, поднасловите и во мотото, сфатено како лесно изделив тип реминисценција. Сепак, лесната воочливост не ја намалува важноста на реминисценцијата, а со тоа и на цитатот во процесот на уметничкото обликување, пред сè, поради

⁴ Dubravka Oraić Tolić, *Teorija citatnosti*. Zagreb, GZN, 1990, str. 11-13.

⁵ Зоран Константиновиќ, *Увод у упоредно проучавање књижевности*. Београд, Књижевна мисао, 1984, стр 65.

големиот полнеж на естетска, семантичка, и комуникациска вредност во него. „Цитатите и познавањето на овие или оние писатели претставуваат едно обележје на системот на културата и системот на образованието.”⁶

Во својата класификација на интегралните и диференцијалните форми на рецепција, словачкиот компаратист Диониз Ѓуришин ја споменува *алузијата* како најнепосредна и во компаративната наука најидентификувана форма која во основа го истакнува обраќањето и насочувањето кон одредена тема, мотив, идеја, постапка или стил од познатите дела на светската книжевност. Според Ѓуришин, карактеристично е тоа што алузијата не е сложена форма на однос, туку само создавање на одредени асоцијации кон оригиналот во целина или кон некои негови делови. Ставовите на Ѓуришин водат кон заклучокот дека алузијата се јавува како резултат на употребата на одредени книжевни средства – во конкретниов случај, на *цитатот*. Без разлика дали цитатот е наведен или е ненаведен, дали е парафразиран или дали се среќава во насловот целосно или делумно, или пак е мото на одредено дело, *цитатот сфатен како средство* и *цитирањето како употреба на тоа средство*, се насочени кон одредено потсетување, асоцирање, повикување. Се тоа наложува цитатот да се сфати како многу популарно и во книжевна пракса многу користено средство за создавање на алузивен ефект. „При определувањето на функцијата на алузијата внатре во структурата на делото најчесто многу важно е да се анализира најзината функционалност на фонот на определени компоненти на делото. На пример, при откривање на карактерот на симболичноста, која ја истакнува алузијата, при компаративно стилистичката анализа премногу е важно да се определи, на каков композициски план се покажува алузијата. Со тоа исто така може да биде обусловена функционалноста на алузијата, што авторот сака да ја истакне, како и различните модификации на таа функционалност”.⁷

Во одредувањето на дистингциите помеѓу термините *плагиијат*, *цитат* и *пастиш*, Мишел Ариве го определува цитатот како дословно преземање на

⁶ Зоран Константиновиќ, *Ibid.* стр. 67.

⁷ Диониз Ѓуришин, *Теорија на споредбеното проучување на литературата*. Скопје, Наша книга, 1987, стр. 188-193.

текст од друг автор со јасна ознака и утврдени граници на позајмување. Цитатот е поставен како еден од половите во одредувањето на плагијатот, директно наспроти пастижот, кој е сфатен како чин на текстуално производство според правилата на друг автор.⁸

За Херман Мејер⁹, литературниот цитат е елемент чија главна карактеристика е разнородноста бидејќи е „дел од вообичаеното јазично богатство на некој друг автор”.¹⁰ Мејер заклучува дека цитатот може да се разгледува во поширока и во потесна смисла. При поширокиот приод кон феноменот *цитат*, неизбежно е приближувањето кон алузијата, пастишот, пародијата и плагијатот кои се сродни со вистинскиот цитат. За Мејер, цитат во потесна смисла на зборот претставува директен навод, но додава дека „овие наводи не мораат да се идентични на оригиналот, збор до збор; можат дури, од било која причина, повеќе или помалку да се оддалечат од оригиналниот текст”.¹¹

Во обидот да ја протолкува и да ја објасни самоироничната синтагма *повисоко препишување* искажана од Томас Ман, Драган Стојановиќ заклучува дека цитатот го губи својот вонтекстуален идентитет кога ќе се вклопи во текстот на некое книжевно дело, но не ја губи секоја поврзаност со својата изворна мисла. Значи, цитатот треба да се разбере според законите на артикулација во рамките на делото при тоа да се почитува самостојноста на книжевното дело, но сепак цитатот мора да ја задржи својата независност. Во спротивно, заклучува Стојановиќ, ако цитатот се разбере само како сегмент од делото, а не како елемент кој постои и надвор од делото, неговата иманентна алузивност и книжевната функционалност би била уништена – тоа би било *мртов цитат*¹².

Мирослав Бекер, потпирајќи се врз ставовите на Џонатан Калер, кој ја дефинира интертекстуалноста пошироко во однос на *влијанието* и во неа ги

⁸ *Mala istorija plagijata*. Treći program Radio Beograda, br. 39, IV/1978.

⁹ Herman Mejer, “Citati u pripovedackoj umetnosti”, *Treći program Radio Beograda*, br. 39, IV/1978.

¹⁰ Herman Mejer, *Ibid.* str. 209.

¹¹ Herman Mejer, *Ibid.* str. 212.

¹² Dragan Stojanović, ““Više prepisivanje” i značenje književnog dela”, *Treći program Radio Beograda*, br. 39, IV/1978.

вклучува тешкотијата при идентификацијата и анонимноста на одредени цитирани текстови, категоријата *цитатност* и *цитатните форми* ги сместува под поимот *влијание*. Обидувајќи се да ја постави дистингцијата *влијание* / *интертекстуалност* врз принципот лесно воочливо (лесна идентификација) / тешко воочливо (анонимност), Бекер самиот цитат го третира како лесно воочлива меѓутекстуална дијалогска форма, а со тоа не го сместува во сферата на интертекстуалниот процес.¹³ Мора да се нагласи дека Бекер при одредувањето на оваа констатација, цитатот го третира прилично ограничено, занемарувајќи го, или подобро речено поедноставувајќи го, при тоа, односот на оној кој цитира кон цитираниот текст кој може да биде различен и прилично комплексен. Бекер не воочил дека цитатот како интертекстуално средство, по правило, ја изменува и обогатува семантиката на текстот во којшто е вметнат, придодаден, структурално вграден.

Според Блаже Конески, цитирањето ја открива наклонетоста кон изворот, неговата присутност во свеста на авторот. Цитатот може да се определи како експресивен целесообразен елемент само ако е веднаш јасен како таков на читателот, односно слушателот¹⁴. Недвосмислено дека Блаже Конески акцентот при ваквите термилошки одредници на цитатот и цитатниот процес го поставува врз јасната и лесна воочливост и препознавање.

Конески, според Катица Ќулавкова¹⁵, прв во македонската книжевна теорија прави типологија на цитатите во современата македонска поезија. Според оваа типологија, цитатите се употребуваат и егзистираат како:

1. мото во уметничките песни;
2. сегмент кој е вклучен описот на дадена животна ситуација, со или без авторски интервенции;
3. сегмент со јасно изразена надворешна мотивација;

¹³ Miroslav Beker, "Utjecaj i intertekstualnost". In: *Uvod u komparativnu književnost*, Zagreb, Školska knjiga, 1995, str. 55-59.

¹⁴ Блаже, Конески, *Јазикот на македонската народна поезија*, Скопје, МАНУ, 1971. стр. 94.

¹⁵ Катица Ќулавкова, *Мала книжевна теорија*, Скопје, Три, 2001, стр. 303.

4. емоционална поента на дел од песната или на целата песна;
5. дискурзивно одбележување и вметнување во песните;
6. сегмент со голема инкорпорираност во новиот текст и
7. асоцијации, инспирации од народните поетски мотиви, поттици, слободни парафрази т.н. цитати не во вистинска смисла.

Оваа своја типологија на цитати од народната поезија во современата македонска поезија, Блаже Конески ја поткрепува со заклучокот дека „цитатот треба да резонира со аудиториумот за да може врши својата посебна стилска функција”.¹⁶

Катица Ќулавкова посочува дека најдобро за секој автор кој е соочен со комплексноста на *процесот на цитирање* е самиот да се постави во „позиција активно да бира, а не да трпи пасивно”¹⁷. Во овој постојан судир на два текста и два писатела, Ќулавкова досетливо ги забележува признаците на Едиповиот комплекс, односот помеѓу книжевниот татко и книжевниот син и нивната антагонистичка, но и судбинска поставеност.¹⁸

Во својот осврт¹⁹ кон феноменот на книжевното влијание манифестиран, пред сè, како израз на отворен однос на авторот кој презема спрема делото и авторот што е преземен, Влада Урошевиќ воочува два начина на употреба на цитатот во современата македонска поезија. *Првиот начин* е реализиран со јасно, недвосмислено повикување на изворот при што преземените книжевни сегменти се графички обележани. *Вториот начин* е остварен со идентични укажувања за јасна цитатна постапка, но без графички обележување, со што станува збор за „уште потесно зближување на преземениот текст со текстот на преземувачот, за уште поголемо чувствување на врската меѓу текстот на изворникот и новиот текст.”²⁰

¹⁶ Блаже Конески, *Јазикот на македонската народна поезија*, Скопје, МАНУ, 1971, стр. 101.

¹⁷ Катица Ќулавкова, „Интертекстуалната теорија и редефинирање на поимот книжевност”. In: *Мала книжевна теорија*, Скопје, Три, 2001, стр. 286.

¹⁸ Катица Ќулавкова, *Ibid.* стр. 287.

¹⁹ Влада Урошевиќ, „Писателот во дијалог со друго книжевно дело“. In: *Нишката на Аријадна*, Скопје, Мисла, 1986, стр.105-117.

²⁰ Влада Урошевиќ, *Ibid.* стр 110.

Ваквата ситуација, според Урошевиќ, е впечатлива потврда и доказ за „едно ново сфаќање што поаѓа од ставот за природноста на слободното комуницирање помеѓу делата и кое го прифаќа како сосема нормално повикувањето на дела од други автори.”²¹

Во својата критичко-полемичка студија *Преписите на Божин Павловски*, Атанас Вангелов гради сопствено теориско опсервирање на цитатниот феномен. Вангелов потенцира дека интеграцијата во текстот има, пред сè, формален карактер, при што, во ваквиот процес цитатот во голем степен ја зачувува својата самостојна семантика, и покрај прифаќањето на кодот на дадениот текст. Се заклучува дека цитатот е „единица во исказ или текст, која има автономен и независен референт и која инсистира да го зачува во целост и наспроти притисокот на ‘средината’ во којашто се нашла”.²² Цитатот има карактеристика на *информант*, според категориската определба на Ролан Барт, т.е. тој е единица на исказот со непроменливост на сопственото значење, но го менува значењето на текстот/исказот во којшто се нашол. Ако се тргне од ставот дека цитатот потекнува од некаде, од некој текст/исказ, кој се реализира како даден контекст и се внесува во нов текст/исказ, кој исто така се реализира како определен контекст, Вангелов заклучува дека „цитатот е единица во два контекста од кои оригиналниот контекст е, на втор степен, присутен во актуелниот контекст.”²³ Воочливо е дека цитатите постојано се упатени кон одреден контекстуален простор, така што *просторноста* се одредува како нивна доминантна карактеристика на цитатот.

* * *

Иако поимот *цитатност* долго време го привлекува интересот на книжевно-теориската мисла, во рамки на теоријата на интертекстуалноста, сепак може да се забележи една тешкотија во дефинирањето и

²¹ Влада Урошевиќ, *Ibid.* стр. 115.

²² Атанас Вангелов, *Преписите на Божин Павловски*. Скопје, Македонска книга, XXX, стр. 88.

²³ Атанас Вангелов, *Ibid.* стр. 90.

функционалното определување на самиот поим, но и на поимите кои произлегуваат од него. Дел од причините за ваквата ситуација лежат во следново:

1. Во различни епохи постојат различни сфаќања и приоди кон феноменот на книжевната пракса, а и кон клучните книжевно-теориски поими *автор* и *дело*;
2. Постоене на различни сфаќања и согледби кон местото, значењето и улогата на цитатот и цитатноста во различни фази на книжевната историја;
3. Изразена конфузија, совпаѓање и преклопување во одредувањето на односот, сличностите и разликите меѓу поимите *цитатност* и *интертекстуалност*;
4. Нејасно изградена дистинкција меѓу термините внатре во самата цитатност;
5. Постоене на бројни термини кои во основа означуваат истоветни цитатни манифестации (терминолошки синоними).

(од книжевно-теориската студија *Цитатноста во лириката* (2007), издание на *Македонска реч* – објавено со дозвола на издавачот)